

УДК 911.9 (477)

Троценко О.В.

**Дослідження змін адміністративно-територіального
устрою регіону як базової складової системи
втрачених географічних об'єктів
(на прикладі Дніпропетровської області)**

Аналіз стану проблеми. Адміністративно-територіальний поділ є невід'ємним елементом географічного середовища, в якому розвивається держава. Кожна адміністративно-територіальна одиниця (АТО) включає ділянку денної поверхні, обмежену штучними кордонами, що водночас є контактними зонами з іншими АТО [5]. При цьому географічний простір в межах кожної АТО набуває соціально-економічного сенсу, так як тут з'являються нові геоінформаційні зв'язки, функціональні властивості.

Отже, територія кожної АТО є носієм певного геоінформаційного потенціалу, тому що являє собою результат складних фізико-географічних та соціально-економічних процесів. (рис.1). Особливістю ж цих носіїв є те, що їх зміни призводять переважно до переходу географічної інформації у новий стан, що лише в деякому сенсі супроводжується її втратою. Здебільшого втрата географічної інформації відбувається при зміні функціональних властивостей географічних об'єктів, які забезпечуються життєдіяльністю системи адміністративно-територіального поділу. Прикладом можуть слугувати установи державного управління (земські, волосні, губернські управління, уїзні та губернські суди, уїзні казначейства тощо). Отже вивчення змін АТО є неодмінним елементом дослідження втрачених географічних об'єктів регіонального рівня.

Дослідження історичних змін адміністративно-територіального устрою сучасної території Дніпропетровської області розпочалося ще в XIX ст. російськими істориками Скальковським А.А., Багалеєм Д.І., а згодом й економ-

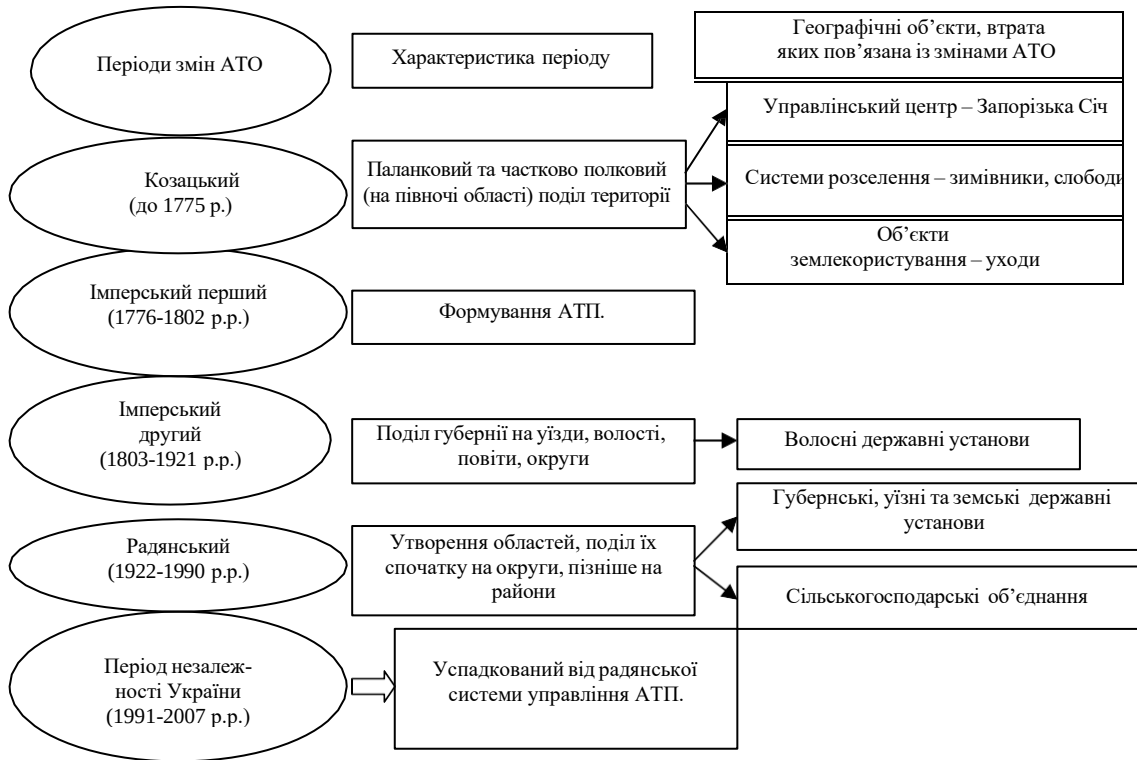

Рис. 1. Побудова геоінформаційної моделі змін АТО

географами Арсеньєвим К.А., Ріхтером Д.І., Семенов-Тянь-Шанським В.П., Фортунатовим А.П., Ярошевичем А.І. та ін [1-4; 6-9; 17-18]. Актуальність таких досліджень протягом усього історичного розвитку території обумовлювалася суспільно-політичними змінами у країні, що потребували вдосконалення або перебудови існуючої системи АТП. В сучасних умовах, коли гостро стоїть питання удосконалення адміністративно-територіального устрою та проведення адміністративно-територіальної реформи, одним основних принципів якої є історична спадкоємність, є вельми актуальним дослідження змін адміністративно-територіального устрою території краю протягом її історичного розвитку.

Формування цілей та завдань. Метою даного дослідження на даному етапі є виявлення втрати географічної інформації внаслідок змін АТО в межах сучасної Дніпропетровської області з кін. XVIII – поч. XXI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження адміністративних змін регіону доцільно проводити за етапами історичного розвитку території в контексті аналізу втрачених географічних об'єктів як показників динаміки розвитку суспільно-географічних систем.

Перший етап до 1802 року. У даний період відбувається пошук найприйнятніших форм адміністративно-територіального устрою нових земель. Із знищенням Запорізької Січі як інституту, повністю ліквідується паланковий устрій території, зникають Кодацька, Протовчанська, Кальміуська, Орільська, Інгульська паланки, що виділялися на основі природних особливостей території, мали свою спеціалізацію та склад населення. Натомість на теренах краю утворюються нові адміністративно-територіальні одиниці, притаманні політичному устрою Російської імперії, що мали забезпечувати ефективне управління приєднаної території.

Територія краю входить до Новоросійської губернії, що в 1783 році об'єднується у Катеринославське намісництво. В 1896 році Катеринославське намісництво ліквідується і більша частина його території входить до Новоросійської губернії, яка у 1802 році поділяється на Катеринославську, Херсонську (Таврійську) та Миколаївську. Катеринославська губернія в свою чергу складається із п'яти повітів: Катеринославського (Новоросійського), Бахмутського, Новомосковського, Павлоградського, Ростовського і частини Маріупольського. Територія сучасної Дніпропетровської області включала Катеринославській, Новомосковський та Павлоградський повіти Катеринославської губернії та частину Херсонського повіту Херсонської губернії (сучасні Апостоловський, Широковський та частина Криворізького району).

Другий та третій етапи з 1802 по 1922. В 1802 році утворюється Катеринославська губернія. Протягом наступних чотирьох років відбувається остаточне встановлення її зовнішніх меж та внутрішній устрій. В 1803 році від Новомосковського повіту від'єднується частина земель (між річками Ореллю та Берестовою), що входять до складу Константиноградського повіту Полтавської губернії з метою відтворення «давніх меж Малоросії» [4]. В 1805 році відбувається розділення губернії на 8 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Бахмутський, Новомосковський, Павлоградський, Верхньодніпровський, Славяносербський та Таганрогський.

Адміністративно-територіальний поділ регіону остаточно встановлюється в 1806 році, і якщо зовнішні межі впродовж всього періоду залишаються майже без змін, то внутрішній устрій зазнає наступних перетворень. В 1861 році внаслідок поживавлення процесів заселення території через проведену аграрну реформу, зростання населення та кількості поселень, для полегшення управління та обліку наявного населення створюється ще одна ланка адміністративно-територіальної системи – волость. На території сучасної Дніпропетровської області нараховувалося від 150 (на 1887 рік) до 135 (на 1922 рік) волостей: 34 в Павлоградському, 31 в Новомосковському, 34 в Катеринославському (з них 14 в майбутньому Нікопольському), 17 у Верхньодніпровському, 34 в Криворізькому (до 1888 частина Херсонської губернії). В 1887 році із Катеринославській губернії виділяється Ростовський повіт. Із відкриттям та активним видобутком залізної руди Криворізького басейну та марганцевої руди в Нікопольському басейні, в 1888 з метою утворення єдиного промислового комплексу приєднується частина Херсонської губернії (сучасний Широковський, Апостоловський та частина Криворізького районів) та створюються Нікопольській та Криворізькій повіт.

Четвертий етап з 1922 по 1945 роки логічно розділити на два підетапи: з 1922 по 1941, та з 1941 по 1945 рр. Перший підетап характеризується закінченням громадянської війни та встановленням радянської влади. Катеринославська губернії як частина Української радянської соціалістичної республіки входить до складу СРСР. Із встановленням радянської влади на території сучасної Дніпропетровської області розпочинається пошук раціональних форм адміністративно-територіального управління. В 1923 році ліквідуються повіти і 137 волості (останні за розмірами, кількістю населення та виконуваними функціями відповідали сучасним сільським радам), натомість утворюються округи (Катеринославська, Криворізька, Павлоградська) та 35 райони.

В 1925 році ліквідуються губернії, внаслідок чого здійснюється перехід на триланкову систему територіального поділу та управління: центр-округ-район. В

1930 році для спрощення керівництва ліквідуються округи. Але це навпаки ускладнює управління територією, адже практично складно охопити безпосереднім керівництвом понад 500 районів Української РСР. Тому в 1932 році утворюються нові адміністративно-територіальні одиниці – області, тому числі і Дніпропетровська, у склад якої входить частина Херсонської губернії: сучасні Апостоловський та Широковський райони. Вона поділялася на 43 райони, 22 з яких знаходяться в межах сучасної Дніпропетровської області. Три з них – Божедаровський, Люксембурзький та Сталіндорфський були розподілені в 1946 році між сусідніми. При цьому останні два – Сталіндорфський та Люксембурзький – були єврейськими нацменівськими районами. В 1937 році із складу Дніпропетровської області виділяється Запорізька область.

Підетан 1941-1945 рр. характеризується тимчасовим утворенням нових адміністративно-територіальних одиниць внаслідок німецько-фашистської окупації, існування яких тривало менше трьох років і мало забезпечувати управління окупованими територіями. Вже в жовтні 1943 року на теренах Дніпропетровщини відновлюється адміністративно-територіальний поділ, що склався на 1937 рік.

П'ятий етап 1946-1991 рр. По закінченню війни у 1946 році відбувається масове перейменування адміністративно-територіальних одиниць, в тому числі й тих, що мали етнічно виражені назви – Фрайдорф, Войвкодорф, Марієнталь тощо, ліквідація національних районів та сільрад (єврейських, німецьких та інших).

В 1959 році відбувається укрупнення адміністративних районів, внаслідок чого ліквідуються Котівський, Лихівський, Дніпропетровський, Сталінський, Криворізький та Юр'ївський райони. Котівський розподіляється між Магдалинівським та Царичанським, Лихівський входить до складу Верхньодніпровського та П'ятихатського, територія Дніпропетровського та Криворізького районів розподіляється між сусідніми районами, натомість утворюються Дніпропетровська, Дніпродзержинська та Криворізька міськради, Сталінський район розподіляється між сусідніми Апостоловським, Нікопольським, Новопокровським та Софіївським, Юр'ївський – між Перещепинським та Павлоградським. В 1969 році ліквідуються Щорський, Новопокровський та Перещепинський, та відновлюються Криворізький та Дніпропетровський райони.

Шостий етап 1991-2007 рр. характеризується утворенням Української держави, формуванням нових економічних, політичних, суспільних умов існування людської спільноти, виникненням нових управлінських потреб. В 1991 році утворюються Петриківський та Юр'ївський райони. Зміни адміністративно-територіальних одиниць регіону представлені в таблиці 1.

Таким чином, можна зробити наступні висновки.

Протягом усього періоду відбуваються зміни адміністративно-територіального устрою краю з паланкового (до 1775) до губерньського та обласного (рис. 2, 3).

Протягом першого етапу відбувається активне заселення території краю, що історично призводить до утворення нових адміністративно-територіальних одиниць. Із встановленням нової влади (Російської імперії) відбувається пошук найефективніших форм адміністративно-територіального устрою нової території з метою досконалого управління.

Перші форми – Новоросійська губернія та Катеринославське намісництво

Таблиця 1.

Зміни АТУ регіону за 1946-2007 рр. (за даними [10-16])

Роки	Кількість одиниць АТП						Тери- торія, тис.км ²	Населення		
	Райо- нів	Сільсь- ких рад	Міст		Смт	Районів в містах		Всього тис. осіб	Міське, %	Сільськ е %
			Всього	В т.ч. ОП						
1946	28	538	9	7	30	11	32,6	2152	56	44
1959	26	286	17	8	72	11	31,9	2705	70	30
1960	22	225	18	8	63	11	31,9	2766	71	29
1962	22	218	18	8	65	11	31,9	2901	73	27
1964	12	218	18	10	66	11	31,9	3029	74	26
1965	20	216	19	9	67	12	31,9	3087	75	25
1966	20	216	19	9	56	12	31,9	3145	76	24
1967	20	215	20	9	56	12	31,9	3212	76	24
1970	20	218	19	9	56	14	31,9	3343	76	24
1971	20	219	19	9	56	14	31,9	3382	77	23
1972	20	219	19	9	55	14	31,9	3430	77,4	22,6
1975	20	219	19	9	55	15	31,9	3529	78	22
1977	20	220	20	9	55	16	31,9	3639	80,4	19,6
1989	20	222	20	7	45	18	31,9	3881	83,3	16,7
1991	22	236	20	7	45	18	31,9	3908	83,6	16,4
1996	22	278	20	7	45	18	31,9	3852	83,7	16,3
2002	22	288	21	8	45	18	31,9	3561	83,6	16,4
2005	22	288	21	13	46	18	31,9	3476	83,6	16,4
2006	22	288	21	13	46	18	31,9	3447	83,6	16,4
2007	22	288	21	13	46	18	31,9	3381	83,4	16,6

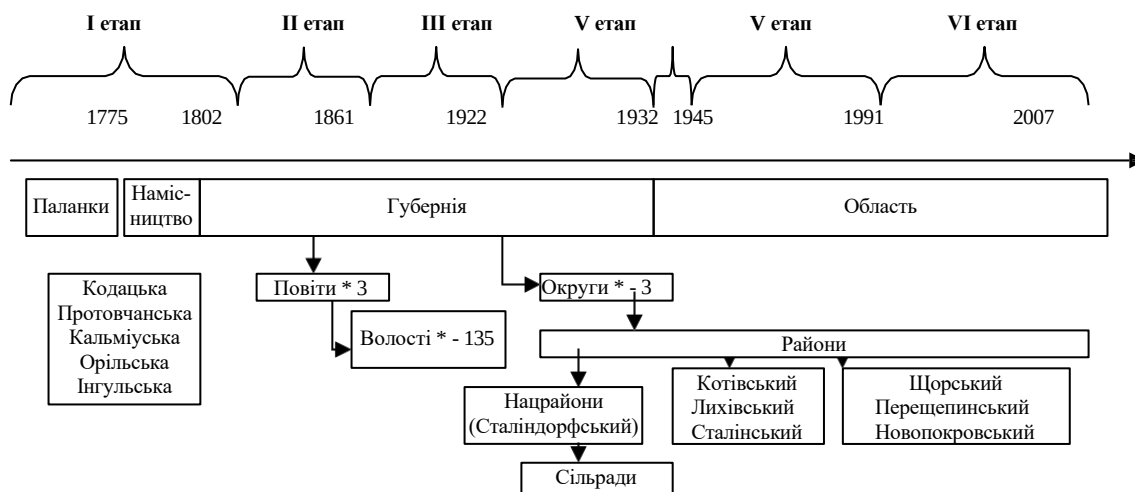

Рис. 2. Зниклі форми адміністративно-територіального устрою Дніпропетровщини

створювалися штучно, охоплювали величезні за площею території і не враховували історичних особливостей заселення території. Швидке заселення південних територій та досить повільне північних призвело до розділення губернії на Херсонську та Катеринославську. В межі Катеринославської губернії включалася частина Малоросії та Слобідської України, що були вже історично сформованими на той період, так як територія краю була мало заселеною, а створення губернії потребувало певного мінімуму населення. Тому вже в 1803 році, коли населення

Рис. 3. Зміни АТУ краю у ХVIII–ХІХ ст. в межах сучасної Дніпропетровської області

губернії швидко зростає, приєднані території знов відходять до Малоросії. Зовнішні межі та внутрішній устрій губернії усталено функціонують майже до 1861 року, коли із відміною кріпацтва виникає потреба у нових формах управління територією, обліку населення, що призводить до появи волостей. Відкриття та активна розробка рудних родовищ, будівництво залізниці та великих промислових підприємств (Брянського, Олександрійського металургійних заводів тощо) викликає потребу у створенні потужного промислового комплексу, що в свою чергу потребує приєднання частини території Херсонської губернії (сучасних Апостоловського, Широковського та частини Криворізького районів) до Катеринославської губернії із утворенням нового повіту – Криворізького.

Встановлення нової влади у 1917 році потребувало пошуку нових форм управління. Процес реформування існуючого поділу триває до 1937 року. Протягом цього періоду утворюється Дніпропетровська область та більшість сучасних районів, ліквідуються повіти, волості, округи, створюються національні єврейські, німецькі, білоруські та російські райони та сільради, знищені у 1946 році.

На період окупації 1941-1943 рр. встановлюється новий окружний поділ, існування якого ліквідується із звільненням території від німецько-фашистських загарбників.

Скорочення сільського населення та укрупнення колективних господарств, а також ліквідація неперспективних поселень потребує укрупнення, власне, адміністративних районів, внаслідок чого ліквідуються 8 районів.

Отже, кожний адміністративно-територіальний устрій був відображенням відповідної епохи, та задовольняв адміністративно-управлінські потреби суспільства. Із суспільними змінами спостерігалася невідповідність існуючого адміністративно-

територіального устрою суспільному ладу, що супроводжувалося змінами адміністративно-територіального поділу.

На сьогодні склалися нові умови, що потребують вдосконалення існуючого адміністративно-територіального поділу із врахуванням історичних, економічних, суспільних чинників розвитку регіону для здійснення ефективного переходу до сталого розвитку території.

1. Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства: Сочинения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1818. – Ч.1. – С.21-28.
2. Багалій Д.І. Історія слобідської України. – Хк.: Союз, 1918. – 308 с.
3. Багалій Д.І. Заселення південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Хк.: Союз, 1920. – 111 с.
4. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976 – 307 с.
5. Проект Закону України "Про територіальний устрій України" від 4.11.2008 р. // <http://www.kyiv-obl.gov.ua/Docs/PTY-1.doc>.
6. Рихтер Д.И. Опыт разделения Европейской России по естественным и экологическим принципам – Т.2 – 200 с.
7. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Типы местностей европейской России и Кавказа. Очерк по физической географии в связи с антропогеографией /Зап. РГО. – 1915. –Т. L – 100 с.
8. Скальковский, А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823 г.г. / Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т.11. – С.190-200.
9. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского А.А. Скальковский. – Одесса, 1846. – Т.1. – 260 с.
10. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ 1.01.1946. – К.: Політиздат, 1947. – 1084 с.
11. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1.01. 1962 – К.: Політиздат, 1963. – 419 с.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ 1.01.1964. – К.: Політиздат, 1965. – 432 с.
13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ 1.01.1968. – К.: Політиздат, 1969. – 541 с.
14. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ 1.01.1972. – К.: Політиздат, 1973. – 815 с.
15. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1.01.1987. – К.: Політиздат, 1987. – 504 с.
16. Українська РСР у цифрах у 1976 році: Короткий статистичний довідник. – К.: Техніка. – 1977.
17. Фортунатов А.П. К вопросу о сельскохозяйственных районах России / Тр. Императ. вольн. эконом. об-ва . – М., 1896. – Т.2. – 260 с.
18. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1911. – 411с.

Investigated historical changes in the administrative-territorial structure of the Dnipropetrovsk region for a period of more than 200 years.